

В. Ю. Цьомраздобувач кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЙ «ЮРИДИЧНА ОСОБА» ТА «ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ»

У дослідженні розглядаються та обґрунтовуються загальнотеоретичні підходи до розуміння юридичної особи та її правосуб'єктності. Також акцентовано увагу на неправильному розумінні юридичної особи як виключно інституту цивільного (приватного) права. Акцентовано увагу на виникненні юридичної особи саме в публічному праві. Обґрунтовано необхідність подальших загальнотеоретичних досліджень цього питання.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, публічне право, приватне право, теорія права, римське право.

Постановка проблеми. Поняття юридичної особи та її правосуб'єктності сьогодні активно використовується всіма галузями та загальною теорією права. Безсумнівним досягненням правової теорії у створенні вчення про суб'єкта права є той факт, що його правосуб'єктність має тенденцію все частіше згадуватись і досліджуватись у загальнотеоретичній площині. Проте серед науковців і практиків чомусь домінує ідея, за якою юридична особа та її правосуб'єктність є виключно інститутом цивільного права та результатом його творіння. Така позиція довгий час залишалась єдиною загальноприйнятною, а причинами цієї ситуації були та залишаються панування радянського права та наукової думки у правовій науці, а також історичні особливості розвитку приватного права та правової думки на пострадянському просторі. Отже, концептуальна основа сучасного розуміння інституту юридичної особи та її правової суб'єктності в загальній теорії права та в галузевих доктринах потребує модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окремих загальнотеоретичних і галузевих аспектів правосуб'єктності чи самої юридичної особи (суб'єкта права) займались як вітчизняні автори, так і закордонні, зокрема такі: С.І. Архіпов, О.В. Зайчук, Н.В. Козлова, В.В. Кочин, Н.М. Оніщенко, Ю.О. Пундор, О.О. Серова, Ю.В. Стукалова, Д.О. Сумський, Н.В. Філик та інші. Результати їх досліджень дають змогу максимально наблизитись до вирішення основних завдань статті та отримати більш чітке уявлення про особливості розвитку інституту правосуб'єктності юридичної особи саме як предмета пізнання загальної теорії права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Здійснені станом на сьогодні наукові дослідження інституту правосуб'єктності юридичної особи, незважаючи на їх значну наукову цінність, не дали належних відповідей щодо сутності інституту юридичної особи та її правосуб'єктності, а також не змогли чітко визначити місце цих явищ у загальнотеоретичній площині.

Мета статті. Основною метою наукового дослідження є осмислення та узагальнення основних наукових здобутків у сфері правосуб'єктності юридичної особи, а також обґрунтування значення цих інститутів саме як загальноправових, а не виключно конкретно та вузькогалузевих.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні активно розвиваються нові погляди та теорії в праві. Інститут юридичної особи поряд із правосуб'єктністю цього ключового суб'єкта права також досить інтенсивно досліджується вітчизняними науковцями. Таку активність можемо пояснити, перш за все, новим витком у розвитку світової економіки та особливим місцем юридичної особи у ній. Зокрема, роль фізичної особи у глобальній економіці вже давно була посунута на другий план корпораціями-гігантами із глобальним масштабом діяльності, наприклад, такими як Apple, Samsung, SpaceX чи PayPal. У зв'язку з об'єктивними світовими тенденціями особливо актуальним постає питання дослідження юридичної особи, її правосуб'єктності загалом та в розрізі елементів (правоздатності, деліктоздатності і дієздатності). Правильне розуміння сутності явища дає змогу науці створювати коректні моделі її

функціонування та розвитку з врахуванням дії багатьох конкретних величин і факторів, що загалом відповідає магістральному шляху наукового пізнання, яке рухається від абстрактного знання до більш конкретного.

Досліджуючи сутність юридичної особи та її правосуб'єктності, ми повинні розуміти, що ці явища є нерозривно поєднані між собою, тому досліджувати їх окремо буде не зовсім коректно. Як перше, так і друге явище є кінцевим творінням норм об'єктивного права у реальній суспільній практиці їх застосування. Вивчаючи особливості та сутність юридичної особи, ми неодмінно стикаємось із правосуб'єктністю, адже саме вона наповнює живим змістом «пусту» юридичну конструкцію та дає змогу відділити суб'єкта права від об'єкта.

Аналізуючи сучасні наукові роботи, які стосуються інституту юридичної особи чи правосуб'єктності, ми натрапляємо на намагання науковців дослідити загальнотеоретичне або конкретно галузеве явище, але мимоволі всі ці дослідження тим чи іншим способом сходяться лише до цивільної правосуб'єктності юридичної особи. Внаслідок вивчення таких наукових робіт виникає враження, що юридична особа може існувати лише в цивільному праві та цивільних правовідносинах, що радикально суперечить правовій дійсності. У сучасному суспільстві та правовідносинах юридична особа може виступати учасником практично всіх наявних правовідносин (за винятком тих, учасниками яких можуть бути лише фізичні особи, та тих правовідносин, сторонами яких є суб'єкти права, статус яких неможливо обмежити інституційними рамками юридичної особи, наприклад народ). Тому існування правосуб'єктності юридичної особи, відмінної від цивільної правосуб'єктності, не повинно викликати жодних сумнівів.

Для початку необхідно розглянути чому, де і коли склалась наукова позиція, відповідно до якої юридична особа є виключно цивільно-правовим творінням. Отримані відповіді дадуть нам змогу зрозуміти та пояснити наявність у сучасній юридичній науці тенденцій, які заперечуються та переосмислюються у роботі.

Ні в кого не викликає сумнівів те, що як явище юридична особа виникла саме в епоху Римської імперії та зародження класичного римського права. Тими первинними та специфічними «юридичними особами», на яких указують сучасні науковці, були держава, курії, муніципії та інші громадські утворення Старо-

давнього Риму [1, с. 24–28]. Такі суб'єкти права вже тоді були наділені характерними правами, обов'язками та волездатністю, відокремленими від їх членів. Їх діяльність була спрямована виключно на досягнення суспільного блага та виконання основних функцій публічного управління, які були на них покладені вимогами тогочасного суспільства. Відповідно, як правове явище юридична особа та її відокремлена правосуб'єктність зародились саме в публічному праві. З часом почали утворюватися фактичні суб'єктні утворення, такі як союзи, товариства чи колегії, і римська держава, відгукнувшись на відповідну суспільну необхідність, наділила їх певною мірою правосуб'єктності, надавши можливість бути повноцінними учасниками правовідносин. Отже, правосуб'єктність колективних утворень не виникла у приватному праві, а була запозичена ним із публічного права.

Враховуючи такі особливості розвитку інституту юридичної особи та явища її правосуб'єктності, С. Муромцев робить чіткий і справедливий висновок про те, що «штучне уособлення або юридична особа» не були прямим творінням цивільного або ж приватного права. Юридична особа зароджується саме в публічному праві, тому і першими «класичними» її формами та джерелом правосуб'єктності приватноправових корпорацій стають публічно-правові утворення: держава та громада [2, с. 644; 3, с. 39]. Тому можемо впевнено констатувати, що генезис теорій юридичної особи та її правосуб'єктності першочергово пов'язаний і походить саме з конструкцій публічного права.

Вузько цивілістичний підхід до розуміння сутності юридичної особи та властивої їй правосуб'єктності виник у Середньовіччі та був активно підхоплений тогочасними науковцями. Такі погляди пояснюють неправильним чи неповним усвідомленням сутності цих явищ, а також тим, що історично приватне право (відповідно, і цивільне право як його основна галузь) зародилось одним із перших із-поміж усіх відомих нам сьогодні галузей права.

Незважаючи на такі, на перший погляд, прості пояснення природи та походження юридичної особи та її правосуб'єктності, у сучасній українській науковій думці продовжують домінувати вузькогалузеві, переважно цивілістичні, погляди на природу вказаних явищ. Причиною таких поглядів упевнено можемо називати спадок радянської правової науки. Зокрема, у радянський і пострадянський період у правовій

науці та на практиці була низка проблем, пов'язаних із визначенням приватного та публічного права, пошуком балансу між приватноправовими та публічно-правовими основами державно-регулювання.

Учені-правознавці радянського періоду активно відкидали теорію юридичної особи в адміністративному праві, оскільки відносно в цій сфері будуються за принципом «влада-підпорядкування». Оскільки вся влада була зосереджена в держави, то утворення, які від імені держави здійснювали таку владу, не могли мати будь-якої самостійності. Центральною проблемою радянської правової доктрини в цій сфері постало питання про визначення місця та ролі юридичної особи серед державних органів та організацій [4, с. 44–46]. Останні собою уособлювали державу, безпосередньо реалізовували її правосуб'єктність і були нічим іншим, як посередником між державою та іншими суб'єктами правовідносин. Водночас не можна було заперечити існування юридичних осіб, які не здійснювали публічного управління, а були задіяні у сфері виробництва, торгівлі чи послуг. Тому абсолютно відкинути ідею юридичної особи як реального учасника правовідносин у радянський період не вдалось, відповідно, була потреба знайти ті форми та ідеї, які б максимально дали змогу охарактеризувати юридичну особу як учасника правовідносин. Вирішити проблему допомогло цивільне право, яке визначало юридичну особу (не органи державної влади, а виробничі чи торгові підприємства) учасником цивільного обороту, тим самим штучно перемістивши конструкцію юридичної особи виключно у свою царину.

У рамках вузького цивілістичного підходу до розуміння юридичної особи ключові погляди зводились до відведення юридичній особі місця саме у майновому обороті. При цьому сутність юридичної особи зводилась лише до участі майна в такому обороті, тобто відбулося наділення окремо визначеного майна статусом особи (так звана персоніфікація майна) [5, с. 121]. Недолік такої конструкції проявляється в тому, що об'єкт права не може бути суб'єктом: майно не може володіти правами, лише окремо визначений суб'єкт права може володіти правами щодо майна. Проте майно не можна вважати суб'єктом права, оскільки у формально-юридичному аспекті воно являє собою сукупність речей, які об'єднуються їх власником, а саме фізичною особою або «штучною» юридичною

особою (які, відповідно, володіють правами щодо цих речей). Зазначимо, що підходи до персоніфікації майна як суб'єкта права вже відомі історії юриспруденції, і особливим успіхом вони не увінчались.

Прихильники вузько цивілістичного підходу до усвідомлення сутності юридичної особи та її правосуб'єктності зазвичай не зважають на деякі особливості такого суб'єкта. Наприклад, сучасні юридичні особи переважно орієнтовані на ведення господарської (підприємницької) діяльності і, відповідно, є учасниками господарських правовідносин, які є відмінними від цивільних, хоча й пов'язані з ними. Водночас, будучи учасниками господарських правовідносин, юридичні особи наділяються широким колом прав та обов'язків у цій сфері, користуються специфічними формами їх реалізації, що в сукупності формує їхню господарську правосуб'єктність (у доктрині господарського права вона йменується господарською компетенцією). Окрім того, конструкція юридичної особи є додатною для здійснення зобов'язань не тільки у сфері економічної діяльності, але й прав та обов'язків у сфері публічного управління.

Вивчення проблем правосуб'єктності юридичної особи окремими галузевими науками зазвичай спрямоване на виявлення її особливостей у межах окремих галузевих правовідносин. Але, як вдало зазначає Є.В. Тітова, власне і загальні особливості правосуб'єктності ще не досить вивчені, а тому, розглядаючи загальну чи галузеву правосуб'єктність, її будують за прикладом цивільного права, відповідно, не враховуючи ані дійсно загальних, ані дійсно галузевих особливостей останньої [6, с. 31].

Конструкція юридичної особи використовується в цивільному праві для визначення цивільної правосуб'єктності нефізичних осіб, що, на нашу думку, зовсім не означає те, що ця категорія відсутня в інших галузевих доктринах чи в загальній теорії права. Правосуб'єктність характеризує особу і як учасника правовідносин загалом, і більш конкретно – як учасника окремих галузевих правовідносин [7, с. 220]. При цьому, будучи суб'єктом низки галузевих правовідносин, одна особа зберігає свою цілісність і не поділяється на множину окремих суб'єктів права. Незважаючи на те, у кількох видах галузевих правовідносин бере участь та чи інша юридична особа, вона залишається єдиним суб'єктом права, а її окремі галузеві, міжгалузеві чи спеціальні правосуб'єктності

формують собою єдину загальну правосуб'єктність як здатність особи бути суб'єктом права взагалі. Такий підхід є об'єктивною основою для визнання правосуб'єктності юридичної особи предметом загальної теорії права, оскільки це явище має загальноправове значення. Також належить пам'ятати, що загальнотеоретичне розуміння правосуб'єктності зумовлене також тим, що право не може бути безсуб'єктивним.

Правосуб'єктність юридичної особи та власне закріплення і наповнення інституту правосуб'єктності в об'єктивному праві безпосередньо залежить від рівня розвитку правової системи, стану законодавства, а також від процесу утворення нових галузей права.

Необхідно зазначити, що можливість побудови теоретичної моделі загальної правосуб'єктності юридичної особи має більше значення для теорії права, аніж для практики. Прагнучи до подолання «надмірної» абстрактності, більшість науковців робить суб'єктивний вибір і віддає перевагу дослідженню галузевих категорій і понять, а також прикладних термінів галузевого законодавства, як більш практичних. Проте тут їх чекає певна методологічна складність, оскільки поряд із чітко окресленою галузевою правосуб'єктністю у сучасному праві наявні так звані «комплексні» чи «суміжні» інститути. Причиною їх виникнення та функціонування є складне регулювання одних і тих самих чи якісно близьких між собою правовідносин нормами різних галузей права. Тому іноді досить важко виокремити в чистому вигляді ту чи іншу галузеву правосуб'єктність юридичної особи [8, с. 30–31].

Отже, справедливою є думка про те, що категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в сучасній науковій термінології та широко застосовується у всіх галузевих юридичних науках [9, с. 61–62], проте сучасна правова думка щодо цього явища ще остаточно не сформована, а визначення окремих термінів і понять узагалі залишилось на рівні кінця XIX – початку XX століття.

Висновки і пропозиції. Після того, як ми змістовно проаналізували стан поточних досліджень правосуб'єктності юридичної особи як у загальній теорії права, так і в окремих галузевих доктринах, можемо сформулювати такі висновки.

По-перше, беззаперечним є той факт, що інститут юридичної особи та властива їй право-

суб'єктність мають загальноправове значення, а тому повинні сприйматися як предмет загальної теорії права, який потребує більш глибокого наукового дослідження. Враховуючи той факт, що розуміння окремих складників такого явища, як правосуб'єктність, не було актуалізоване з кінця XIX століття, новий теоретичний аналіз і більш змістовні дослідження цієї сфери є вкрай необхідними.

По-друге, ствердження того, що юридична особа, як і властива їй правосуб'єктність, мають виключно цивільно-правову природу, не витримує жодної критики. Той факт, що інститут юридичної особи довгий час функціонував майже виключно в царині цивільного права, був зумовлений, перш за все, історичними особливостями еволюції правової думки, а також тим, що саме цивільне право виокремилось як основна галузь приватного права та закономірно сконсолідувало у своїй предметній сфері такі правові явища та їх категоріально-понятійні відображення, як «юридична особа», «правосуб'єктність», «правоздатність», «дієздатність» і включена у склад останньої «деліктоздатність». Також важливо, що цивільне право розвивалось виключно як приватне право, а юридична особа приватного права була поширенішою та, відповідно, зрозумілішою для правознавців, які діяли у ранні періоди юриспруденції.

По-третє, доцільно звернути увагу на той факт, що юридична особа зародилась і почала розвиватись у публічному праві (державна, курії, муніципії тощо). Несприйняття чи неналежне тлумачення цього факту не дає нам змоги правильно розуміти сутність юридичної особи та спрямовує активність науковців на вузькогалузеві дослідження без урахування загально-теоретичних особливостей юридичної особи як суб'єкта права загалом.

Враховуючи таку невизначеність у сфері досліджень сутності та природи юридичної особи та її правосуб'єктності, можемо впевнено сказати, що необхідність подальшого загальнотеоретичного дослідження в цій сфері не викликає жодних сумнівів та є досить актуальним як в аспекті теорії права, так і з позицій окремих галузевих доктрин. Адже правильне розуміння фундаментальних основ кожного правового явища дає можливість максимально ефективно вдосконалити як загальні, так і специфічні моменти його законодавчого регулювання.

Список використаної літератури:

1. Омельченко О. Римское право. М.: «Эксмо», 2011. 208 с.
2. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима: лекции. М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко., 1883. – 697 с.
3. Стукалова Ю. Античная и средневековая правовая мысль как этапы развития теории юридического лица. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2007. № 7. С. 38–45.
4. Кочин В. Правова сутність юридичної особи. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 43–48.
5. Герваген Л. О юридическом лице. СПб: Типография И.Н. Скороходова, 1888. 91 с.
6. Титова Е. К вопросу о понимании правосубъектности в теории права и конституционном праве. *Вестник Челябинского государственного университета*. Выпуск «Право». 2010. № 19 (200). С. 28–33.
7. Скворцов О. Проблема юридической личности третейского суда в контексте доктрины юридического лица. *Сборник статей «Корпорации и учреждения»*. М.: «Статут», 2007. С. 218–235.
8. Архипов С. Субъект права: теоретическое исследование. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 469 с.
9. Пундор Ю. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60–63.
10. Веберс Я. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: монография. Рига: «Зинатне», 1976. 232 с.

Цёмра В. Ю. Общетеоретический подход к пониманию категорий «юридическое лицо» и «правосубъектность»

В исследовании рассматриваются и обосновываются общетеоретические подходы к пониманию юридического лица и его правосубъектности. Также акцентировано внимание на неправильном понимании юридического лица как исключительно института гражданского (частного) права. Акцентировано внимание на возникновении юридического лица именно в публичном праве. Обоснована необходимость дальнейших общетеоретических исследований данного вопроса.

Ключевые слова: юридическое лицо, правосубъектность, публичное право, частное право, римское право.

Tsomra V. Yu. General theoretical approach to understanding of the categories “legal person” and “legal subjectivity”

In the research general theoretical approaches to the understanding of a legal person and its legal subjectivity are considered and substantiated. Also, attention is paid to the incorrect understanding of the legal subjectivity as the institution of only civil (private) law. The emphasis is on the emergence of a legal person in public law. The necessity of the following general theoretical studies of this issue is substantiated.

Key words: legal person, legal subjectivity, public law, private law, Roman law.